

POETICA PROVERBULUI ÎN SCRISUL EMINESCIAN

Ioan MILICĂ
Conf. univ. dr., Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași,
Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu"

Dacă dăm crezare mărturiilor unor contemporani, Eminescu avea, ca și Creangă, darul de a se exprima proverbial. Plăcerea de a cultiva aluzia, citatul, maxima, aforismul, proverbul, zicala, vorba de duh sau jocul de cuvinte este atât de evidentă în scrisul eminescian, mai cu seamă în gazetărie, încât a înlesnit constatarea că scriitorul a făcut să înflorească, pe teren literar și jurnalistic, limba frumoasă și vie a poporului. Nu e, aici, cazul de a problematiza în ce măsură publicistica lui Eminescu reconstituie icoana textuală a limbii populare și nici de a relua chestiunea surselor culte și folclorice de care autorul s-a servit în realizarea multor articole. Ceea ce ne interesează este să observăm zona de interferență dintre elementul popular și cel cult, pentru a dobândi o imagine cât mai apropiată de realitatea textului ziaristic, considerat ca *text-mozaic* în care fuzionează mai multe categorii de fapte de stil.

Într-o mărturie publicată după aproape două decenii de la moartea lui Eminescu, Ștefan Cacoveanu, literatul transilvănean care a publicat în paginile *Convorbirilor literare* legenda intitulată *Floarea-soarelui*, își amintea că, prin 1868, poetul, pe atunci sufleor al Teatrului Național din București, vorbea proverbial despre riscurile debutului literar: „Pe unul dintre noi îl puse păcatele să-și tipărească versurile. Să fi văzut pe Eminescu cât haz făcea din aceasta. Versurile erau slăbuțe. [...] Cu tonul lui de un timbru profund, dar dulce, câteodată vorbea ca de pe catedră. Zicea: „A ieși în publicitate nu-i glumă. Mai de multe ori îmi pare rău c-am publicat ceea ce am publicat. Este o zicală din bătrâni: «Gura să aibă trei lacăte: în inimă, în gât și a treia pe buze: când îți va scăpa cuvântul din inimă, să nu scape de cealaltă, că dacă ai scăpat o dată vorba din gură, n-o mai prinzi nici cu calul, nici cu ogarul, ba nici cu șoimul». Trebuie să cumpănești de-o sută de ori o scriere până o dai publicității" (Cioabă 2013: 98).

BDD-A31784 © 2019 Memorialul Ipotești – Centrul Național de Studii „Mihai Eminescu"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 17:04:59 UTC)

Cel ce-și tipărise versurile era Ioniță Scipione Bădescu, mai târziu coleg de redacție cu Eminescu, iar „zicala din bătrâni" nu era chiar o vorbă țărănească, ci un decupaj din celebra carte populară *Archirie și Anadan*, care circula în spațiul cultural românesc încă din secolul al XVII-lea, fiind tipărită, prin grija lui Anton Pann, în 1850: „Fătul mieu, când vei să grăiești cu domnu-tău, să aibă cuvântul trei porți: o poartă la inimă, alta în grumazi, al treile în gură, și de-aciia să grăiești, că cuvintul, daca-l laș din gură, nu-l poți agiunge nice <cu> calul, nice cu ogarul, nice cu șoimul, ce, câtu-l grăiești, așa treace" (Gheție, Mareș 1997: 159).

Punerea în oglindă a celor două fragmente ne permite să semnalăm că ceea ce pare a fi vorbă înțeleaptă culeasă din graiul țăranului, în opera lui Eminescu este mai degrabă rod al lecturii. Să întărim această ipoteză cu două argumente. În primul rând, este cunoscut faptul că scriitorul avea obiceiul de a transcrie în caiete de lucru fragmente din lucrările citite. Acest amănunt ne permite să aducem în prim-plan și alt aspect cunoscut specialiștilor, și anume că micul glosar de aproximativ patru sute de proverbe, zicale și cimilituri descoperit în caietele eminesciene și publicat de Perpessicius în volumul al șaselea al ediției *Opere*, *Literatura populară*, nu constituie o culegere de spuneri auzite în vorbirea oamenilor din popor, ci este, în cea mai mare parte, o salbă de elemente paremiologice extrase din două surse livrești: *Povestea vorbii*, de Anton Pann, și marele infoliu al vornicului Iordache Golescu, intitulat *Pilde, povățuiri i cuvinte adăvărate și povești*. În al doilea rând, pe lângă deprinderea de a transcrie cuvinte, sintagme, expresii sau bucăți interesante, Eminescu obișnuia să actualizeze în textele sale gazetărești și alte secvențe din aceleași izvoare, cărora le indică uneori proveniența, iar alteori, nu. Cu alte cuvinte, în scrisul gazetăresc, dar nu numai, Eminescu a stilizat filonul cult, vrând să-i confere atribut popular.

Scrisorile lui Eminescu reliefează, de asemenea, preferința ocazională pentru proverbe în care imaginea, rod al fanteziei, și gândul dens, fruct al cugetării, se potențează reciproc. În vara anului 1882, redactorul „Timpului", prins în infernul canicular al Bucureștilor, îi trimite Veronicăi Micle o epistolă în care se plânge de starea proastă pe care o resimte și de neajunsul de a fi rămas singur să umple ziarul. De dragul partenerei, pe care o încurajează, gândurile neguroase sunt alungate prin apel la fondul sapiențial popular: „Eh! La pauvreté est une mauvaise chose! Și chip să scap de ea pentru totdeuna nu se vede încă. Dar în sfârșit, *bun e Dumnezeu și meșter e dracul*.

BDD-A31784 © 2019 Memorialul Ipotești – Centrul Național de Studii „Mihai Eminescu"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 17:04:59 UTC)

După ploaie trebuie să vie și senin, care va fi și mai senin prin tine, Nică" (Zarifopol-Illias 2000: 72). Desprinsă din mijlocul scrisorii, licărirea de speranță exprimată proverbial își disipează forța retorică, dar ne permite, totuși, să înțelegem că, la Eminescu, proverbul nu e valorificat mecanic, ca un desen imprimat pe un fond, ci e o discretă, dar eficientă cale de acces către meditația concisă. Acest stil de a contempla lumea prin ocheanul unui șirag de proverbe îl regăsim și la Creangă. În *Povestea lui Harap-Alb* (1877), când spânul îi poruncește eroului să aducă „sălăți" din Grădina Ursului, prințul dă fuga la grajd și începe a-și plânge de necaz, lamentându-se că rău a făcut de nu a luat în seamă sfaturile părintești. Mai tare din fire decât stăpânul său, calul năzdrăvan îl îmbărbătează pe Harap-Alb cu vorbe de duh: „– Stăpâne, ține-te bine pe mine, că am să zbor lin ca vântul, să cutrierăm pământul. *Mare-i Dumnezeu și meșteru-i dracul*. Hèlbet! Vom putè veni de hac și Spânului celuia, nu-i e vremea trecută" (Creangă 1970: 93). Dincolo de concordanța paremiologică dintre scrisoarea eminesciană și basmul povestașului moldovean, e demnă de interes tehnica de lucru cu proverbul. Valorificat în dialogul literar și în cel epistolar, proverbul devine emblema meșteșugului de a scrie fără asperități, ca și cum salba de cuvinte s-ar așterne spontan pe hârtie, așa cum vorba răsare pe buzele omului. Grefată în ființa trudnică a scrisului, această himeră a oralității prelungește în literă ecourile rostirii. Citind, ai impresia că auzi un glas, că cel aflat la distanță – și în spațiu, și în timp – îți șoptește de peste umăr. În intimitatea scrisului epistolar eminescian, acest efect de anulare a distanței captează fluxul de conștiință, trăirea de moment, eliberarea electrizantă a gândurilor în cuvinte și, prin acestea, dobândește o mare intensitate afectivă, ca în următorul fragment:

„Draga mea Veronicuță,

Sunt cinci ceasuri de dimineață și eu, luându-mă cu lucrul, n-am putut închide ochii încă. Acum, după ce-am sfârșit câte aveam de făcut, închei ziua gândind la tine, pasărea mea cea sprintenă, cea voioasă și tristă totodată aș vrea să pun mâna pe tine, să te sărut pe aripă... pe locul unde va fi fost odată două aripi, pe umărul tău cel alb și rotund și frumos. Dar trebuie să-mi pun pofta-n cui, căci în acest moment tu dormi dusă, în pătuțul așternut desigur c-o fină pânză de in, iar eu mă uit în lumânare și gândesc la tine. Dormi și nu te trezi, draga mea Nicuță, că eu te păzesc tocmai de aici" (Zarifopol-Illias 2000: 43).

BDD-A31784 © 2019 Memorialul Ipotești – Centrul Național de Studii „Mihai Eminescu"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 17:04:59 UTC)

Nu doar vorbirea și scrisorile poetului, ci și manuscrisele sale ne îndeamnă să credem că lumea proverbelor a suscitat un interes care nu poate fi circumscris doar sferei de preocupări legate de culegerea folclorului. Din însemnările făcute pe durata studiilor la Universitatea din Berlin se degajă înțelegerea proverbului ca etimon spiritual (L. Spitzer) al unui neam. Din unghiul etnopsihologiei, paremiile oglindesc felul de a fi al omului din popor: „Istețimea și înțelepciunea unui popor, spiritul de observație profund și ascuțit, caracterul destoinic, vorba de duh, fantezia și chiar umorul autentic, toate acestea se reflectă în proverb" (Eminescu 1993: 639). Acceptând că elementele sapiențiale populare pot dezvălui tușele unui portret al mentalului colectiv, în sensul că ar permite conturarea trăsăturilor de personalitate din care este alcătuit profilul psihologic al unei națiuni, Eminescu va înscrie într-o triplă ramă – filozofică, etică și estetică – viziunea sa asupra identității și prestigiului comunicativ al proverbelor.

În rama filozofiei stau considerațiile și comentariile care devoalează că un proverb este un fapt de cunoaștere încifrat în simbolurile unei limbi. Altfel spus, proverbul este o formă simplă de acces spre înțelepciune, în condițiile în care iubirea de înțelepciune, filozofia este, după cum notează scriitorul, „așezarea ființei lumii în noțiuni, spre a căror stabilire judecata nu se servește de altă autoritate decât de-a sa proprie" (Eminescu 1993: 20). Miniaturile textuale numite proverbe sunt eșantioane de gândire și de limbaj care surprind, aidoma instantaneelor fotografice, impresii și judecăți asupra unor secvențe din caleidoscopul realității (Norrick 1985: 16). Forța lor de problematizare rezidă în tensiunea dintre amplitudinea cugetului și reliefurile realului, astfel că proverbele semnalează de pe poziție critică ce raport se instituie între gândire și evenimențial. Un proverb precum *Si tacuisses philosophus mansisses*, valorificat de Eminescu pe teren publicistic (Eminescu 1984: 202; Eminescu 1985: 30), propune un cadru de problematizare întemeiat, conform gramaticii adagiului, pe creditarea irealității (dacă ai fi tăcut, ai fi rămas filozof, dar acest lucru nu s-a întâmplat). Mai mult decât atât, concizia formală a proverbelor contrastează cu abisurile de înțeles pe care acestea le sondează. În consecință, lor nu li se poate atribui o anumită valoare de adevăr, ci, dimpotrivă, ele constituie relativizări care, în interiorul aceluiași ansamblu de reprezentări paremiologice, se pot situa în antiteză (Mieder 1993).

Din cristalizarea și brevitatea formei decurg câteva avantaje comunicative strategice. Ușor de memorat, lesne de folosit și facil de prelucrat, pro-

BDD-A31784 © 2019 Memorialul Ipotești – Centrul Național de Studii „Mihai Eminescu"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 17:04:59 UTC)

verbele au mare potențial adaptativ, fiind frecvent solicitate să se lege de alte contexte decât cele în care ele au luat ființă; acest potențial angajează, deopotrivă, planul formei și planul înțelesului. Diversitatea uzului explică de ce proverbele prezintă variație fonică, gramaticală, lexicală (Krikmann 1985: 75).

În ramă etică poate fi pusă definirea proverbului ca ecuație morală. Prin dimensiunea lor didactică, de cuvinte de învățătură, proverbele conturează un spectru de calități și defecte omenești pe care le comentează din unghi tipologic. Tipurile umane înfățișate în proverbe, indiferent că se au în vedere cele puse în lumină pozitivă (omul cinstit, harnic, înțelept, sincer) sau cele zugrăvite în culori negative (omul fățarnic, leneș, nebun, mincinos), participă la alcătuirea unui model închegat empiric prin asemănări și deosebiri. Fiecare personaj paremiologic e schițat prin prisma unor situații-tip în care se manifestă calitatea sau defectul proverbial, așa că accentul e pus pe categoria pe care un individ oarecare din realitate ar putea-o ilustra atunci când alții discută despre el prin apel la formula sapiențială. Astfel, în proverbele românești, leneșul e portretizat ca un om comod, indolent, sărac, viclean sau fără cuvânt de onoare, în timp ce omul harnic e văzut ca un gospodar chibzuit, chivernisit, drept, milostiv sau serios. Între antipozi, lenea și hărnicia, încap, fără îndoială, și alte note intermediare, însă universul noțional și imagistic al proverbelor tinde mai degrabă către polarizări cât mai lipsite de echivoc. Relațiile de asemănare și de contrast dintre unitățile constitutive ale unui sistem paremiologic, conceput ca o constelație de sfere conceptuale care se raportează unele la altele, pot fi gândite și ca ecuații. Așa procedează Eminescu, atunci când notează că proverbele sunt ecuațiuni morale: „Ecuațiuni morale în proverb: Fiece om are bunul lui și răul lui. Bun, bun. Rău de bun. *Chacun ales défauts de ses vertus et les vertus de ses défauts.* Orice propensiune într-o parte corespunde c-o lipsă, c-o ridicare în cealaltă. Oare admirabilul discurs a lui Marc Anton nu cuprinde o ecuațiune? Oare orice calomnie fină, care începe prin a lăuda dușmanul, nu cuprinde o ecuațiune? Obiceiul lui Maiorescu. Oare teză și antiteză – la figuri și comparații – un vierme-n mare ce iubește-o stea – nu cuprinde o ecuațiune? Un vierme-n fundul mării înamorat de-o *stea*" (Eminescu 1993). Însemnarea subliniază nu doar că un tip uman e zugrăvit prin punere în balanță cu alte tipuri, mecanism care justifică de ce *aurea mediocritas* e cursul de gândire, acțiune și comportament recomandat adesea în proverbe, ci și că, prin raportări contrastive, se pot naște asocieri paradoxale, cu cert potențial artistic.

BDD-A31784 © 2019 Memorialul Ipotești – Centrul Național de Studii „Mihai Eminescu"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 17:04:59 UTC)

În rama estetică se cuvine prinsă interpretarea proverbului ca fapt literar și nu ca simplu fapt de comunicare. Este proverbul un obiect literar? Fără îndoială, da. Studiul istoric și filologic al producțiilor culturale ale civilizațiilor străvechi relevă că, încă din cele mai vechi timpuri, s-a constituit un gen distinct de scrieri numit de specialiști *literatură sapiențială*. În vechiul Sumer, acest corpus cuprindea cinci categorii de texte: a) proverbe; b) eseuri miniaturale; c) instrucțiuni și precepte; d) fragmente didactice și e) dispute și dezbateri (Kramer 1951: 28). Alți specialiști au lărgit baza de texte, incluzând în câmpul literaturii sapiențiale și fabula, ghicitorile, parabola sau satira. Între aceste producții literare se numără și faimoasa poveste a lui Ahiqar, răspândită în spațiul cultural românesc sub forma cărții populare *Archirie și Anadan*, din care Eminescu a preluat maxima cu cele trei lacăte ale gurii.

Lectura atentă a articolelor eminesciene dezvăluie că dezideratul explicit al scriitorului era de a închega textul de ziar ca „poveste a vorbei", adică de a patenta un model textual care să creeze impresia de veche și isteață oralitate țărănească, însă această impresie de lectură e masca stilistică a unui susținut travaliu de prelucrare a unor surse de factură cultă și de împletire a acestora cu matricele lingvistice și folclorice ale universului popular. De exemplu, într-un articol cu pronunțat accent pamfletar – [„Astăzi fiind prima întrunire…"], publicat în *Timpul*, la 16 iulie 1880 –, Eminescu denunță prostul și păgubosul obicei politic de a truca desemnarea conducătorilor unor instituții publice de primă importanță, ținta ridiculizării fiind, în articolul menționat, reprezentată de negocierile de fațadă pentru stabilirea conducerii Băncii Naționale: „Ei, vorba lui Grigorie Alexandrescu «s-a schimbat boierul, nu e cum [î]l știi». De aci geaba s-o mai ţinea reacţia să bârfească asupra patrioţilor că n-au stare şi învăţătură. Acu [î]şi întreiesc capitalul cu bani de hârtie, au bancă şi directori şi cenzori, s-au făcut toţi oameni cu dare de mână, căci *le-a cântat cucul şi le umblă plugul bine*. *Vorba ceea: nici n-au tăiat viţelul şi le vin muşterii după piele*. De-acu mai poftească reacţia asupra patrioţilor cu vorbe ca d-alde «*ţine-te pânză să nu te rupi*» sau «*haina asta străină a ta este?*» sau «*prăvălie cu chirie şi marfă pe datorie*» sau altele de-astea din înţelepciunea lui Nastratin. De acum-nainte sunt oameni cu greutate, partid serios, capitalişti./ Şi când [î]şi închipuieşte cineva că toate aceste s-au ajuns de către marele partid numai prin vorbe! Patrie, libertate, egalitate, fraternitate – iată capitalul pus la mijloc de douăzeci şi patru de ani de când exista ziarul, astăzi guvernamental. *Cine poartă plosca cu minciunile n-o duce mult,*

BDD-A31784 © 2019 Memorialul Ipotești – Centrul Național de Studii „Mihai Eminescu"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 17:04:59 UTC)

zice un proverb, dar rău zice. Se vede că a ieșit în lume pe alte vremuri, când vorba nu se trecea cu una cu două, pe când patriotismul nu era lucrativ și martiriul nu devenise reversibil. În vremea noastră, cine știe s-o ia mai subțire acela ajunge mai departe./ Nu-i vorba, tot *urma alege*, încât mult ne-am bucura să fie cum zice lumea, iar nu cum știm noi; dar deocamdată patrioții se bucură că ajung oameni mari și cu greutate" (Eminescu 1984: 250).

Fără a comenta miza ideologică a textului, nici aversiunea gazetarului față de guvernarea liberală a vremii, ne mărginim să notăm că textul pare conceput în stil oral, însă ridiculizarea e realizată prin prisma unor ziceri desprinse, în principal, din *Povestea vorbii*, cap. XXIII, „Despre negoț". Ca orice negoț, negoțul politic cu vorbe se poate dovedi păgubitor, detaliu întărit prin invocarea unui proverb referitor la minciună, iar păgubașul este, în opinia lui Eminescu, țara, care ar avea numai de pierdut de pe urma demagogiei unor politicieni călăuziți de interesul personal.

Astfel de ilustrări ne permit să intuim ce anume va fi întreținut interesul lui Eminescu pentru scrieri panoramice precum opera lui Anton Pann. Geniu oral și versificator talentat, autor al unei opere în care întrepătrunderea de elemente populare și culte are ca miez observarea și comentarea spectacolului lumii, Anton Pann prelucrează o străveche schemă literară, de esență fabulistică, conform căreia o poveste poate avea ca tâlc un proverb, iar un proverb poate fi ilustrat printr-o poveste. Prin rafinarea acestei scheme au apărut *Povestea vorbii* și *O șezătoare la țară*, scrieri din care gazetarul Eminescu s-a inspirat relativ frecvent. Versul mozaicat al lui Anton Pann e, ca și articolul de presă eminescian, o mizanscenă a lumii ca teatru.

Bibliografie

Izvoare

Creangă 1970: Ion Creangă, *Opere*, ediție îngrijită de Iorgu Iordan și Elisabeta Brâncuș, volumul I, București, Minerva.

Eminescu 1984: Mihai Eminescu, *Opere*, vol. XI, *Publicistică, 17 februarie – 31 decembrie 1880*, „*Timpul*", București, Editura Academiei R.S.R.

Eminescu 1985: Mihai Eminescu, *Opere*, vol. XIII, *Publicistică, 1882-1883, 1888-1889*, „*Timpul*", „*România liberă*", „*Fîntîna Blanduziei*", București, Editura Academiei R.S.R.

Eminescu 1993: Mihai Eminescu, *Opere*, vol. XV, *Fragmentarium. Addenda ediției*, București, Editura Academiei Române.

Pann 1926: Anton Pann, *Culegere de proverburi sau Povestea vorbei. De prin lume adunate și iarăși la lume date*, 2 vol., București, Cartea Românească.

BDD-A31784 © 2019 Memorialul Ipotești – Centrul Național de Studii „Mihai Eminescu"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 17:04:59 UTC)

Zarifopol-Illias 2000: Christina Zarifopol-Illias (ed.), *Dulcea mea Doamnă/ Eminul meu iubit. Corespondență inedită Mihai Eminescu – Veronica Micle*, Iași, Polirom.

Literatură secundară

Cioabă 2013: Cătălin Cioabă (ed.), *Mărturii despre Eminescu*, București, Humanitas.

Gheție, Mareș 1997: Ion Gheție, Alexandru Mareș (coord.), *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. II, *Fiziologul*, ediție de V. Guruianu, *Archirie și Anadan*, ediție de Magdalena Georgescu, București, Minerva.

Kramer 1951: Samuel Noah Kramer, "Wisdom Literature: A Preliminary Survey", in *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 122 (aprilie), p. 28-31.

Krikmann 1985: Arvo Krikmann, "Some Additional Aspects of Semantic Indefiniteness of Proverbs", in *Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship*, The Ohio State University, 2, 58-85.

Mieder 1993: Wolfgang Mieder, *Proverbs are Never out of Season. Popular Wisdom in the Modern Age*, New York, Oxford, Oxford University Press.

Norrick 1985: Neal Norrick, *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*, New York, Mouton.

Rezumat: Articolul tratează rolul proverbului în opera eminesciană, pornind de la ipoteza că prezența acestuia în textul eminescian (fie că e vorba de textul gazetăresc sau scrisori), este rodul lecturii. Ipoteza este probată cu două argumente: obișnuința poetului de a transcrie în caietele de lucru fragmente din lucrările citite și stilizarea filonului cult, în stilul gazetăresc, prin introducerea proverbului. Autorul argumentează că Eminescu înscrie într-o triplă ramă – filozofică, etică și estetică – viziunea sa asupra identității și prestigiului comunicativ al proverbelor.

Cuvinte-cheie: proverb, scrisori, stil gazetăresc, manuscrise, ramă etică, filosofică, estetică.

Abstract: The present article discusses the role of the proverb in Eminescu's work. The author starts from the hypothesis that the presence of proverbs in the Eminescian text (whether it is a newspaper text or an epistolary text) is the result of reading. This hypothesis is proven by two facts: the poet's habit of transcribing fragments from the read works in his notebooks, and the adjustment of the literary genre pieces to the newspaper style by introducing proverbs. The author of the article demonstrates that Eminescu expresses his vision on the proverb's identity and communicative prestige from a triple perspective – philosophical, ethical and aesthetic.

Keywords: proverb, letters, newspaper style, manuscripts, philosophical perspective, ethical perspective, aesthetic perspective.

BDD-A31784 © 2019 Memorialul Ipotești – Centrul Național de Studii „Mihai Eminescu"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-10-30 17:04:59 UTC)